

Tallinn ja Tatarbunarõ 1924: invasioonikatsed 90 aastat tagasi

Toomas Hiio

Tallinn on Eesti pealinn Soome lahe ääres.

Tatarbunarõ on umbes 10 000 elanikuga linn Odessa oblastis, ajaloolise Budžaki piirkonna keskel. Budžak on kolmnurgakujuline ala Ukrainas ja Moldovas, mille tippudeks on Bilhorod-Dnistrovskyi Dnestri suudmes, Bender Moldovas ja Izmail Doonau delta alguses. Budžak on Novorossija edelatipp. Novorossijaks nimetati Musta mere põhjakalda alasid, mis alates 18. sajandi keskpaigast peetud Vene-Türgi sõdades järk-järgult Venemaa võimu alla langesid.

Meie euroopaliku üleoleku silmis on Tatarbunarõ *in the middle of nowhere*: umbes 100 km kaugusel Izmailist Rumeenia piiri ääres, 80 km kaugusel Bilhorod Dnistrovskyist (ajaloolise nimega Akkerman) ja 180 km kaugusel Moldova pealinnast Chişinăust. Tatarbunarõ asub Sasyki (Kunduki) limaanis ääres, mida Mustast merest eraldab kitsas maasäär.

1924. aasta septembris Tatarbunarõs ja 1924. aasta detsembris Tallinnas toimunud sündmused, mida on nimetatud sõltuvalt nimetajast nii töörahva ülestõusuks, mässuks kui invasioonikatseks, olid sarnased. Pididki olema, sest olid osa suurest plaanist, mille eesmärk oli Tsaari-Venemaa territooriumi taastamine ja Venemaa territooriumi edasine laiendamine, seekord maailmarevolutsiooni lipu all. Mõlemad invasioonikatsed ebaõnnestusid. Mõlema sündmuse mälestuseks ja üksiti sovetliku ajalookäsitluse kaanonisse kinnistamiseks avati sündmuse 50. aastapäeval, 1974. aastal, asjakohased monumendid. Tatarbunarõ oma esindab traditsioonilisemat sovetliku kangelasmonumendi stiili ja seisab oma kohal tänapäevani.¹ Tallinna monument, mis seisib Balti jaama vastas ja viidi 1990. aastate alguses Ajaloomuuseumi, on stiililt moodsam. Pribaltika oli siiski *советский запад*.

Selle üle, kust algab lääts ja lõpeb ida või siis vastupidi on vaieldud antiikajast alates. Praegu on olulisem põhja-lõuna suund. 1924. aastal olid Tallinn ja Tatarbunarõ nn sanitaarkordoni põhja- ja lõunatipp. Venemaa kommunistliku (bolševike) partei ja Kominterni juhtide strateegiline nägemus on hoomatav. Samas ei saa ajaloolane selles ilma dokumentideta kindel olla. Kominterni agendid (kes teadlikult või teadmatult olid tegelikult NSV Liidu agendid) tegutsesid sel ajal suures osas tuntud maailmast ning tegu võis olla ka lihtsalt ajalise kokkulangevusega. Ajalugu mõtestatakse teljel, mille ühes otsas on absoluutne juhus ja teises vandenõuteoreetikute absoluutne ettemääratus. Praegusel juhul ei ole teisiti.

Monumendid kujutavad hoogsas võitlusasendis tahtekindlal ilmel mehi. Tatarbunarõs on neid kolm, Tallinnas neli, aga üks jääb teiste varju, mis teeb monumendid veel sarnasemaks. Ma ei tea Tatarbunarõ kohta, aga Tallinnas kõneles rahvasuu sovetiajal, et monument kujutab kõiki nelja 1924. aasta 1. detsembri ülestõusu osavõtjat. Tegelikult oli neid muidugi rohkem, hiljem välikohtutes surmamõistetuidki oli sadakond; see lugu lihtsalt näitab, kuidas suhtus rahvas sovetide heroilisse pseudoajalukku. Liigne unifikatsioon, kohalike oludega mitteametamine ja goebbelslik vale oli sovetliku sisepropaganda impotentsuse üks peapõhjusi vähemalt haritud inimeste suhtes.

¹ Vt lisatud pildid.

Tallinn oli 1924. aastal Rahvasteliitu kuuluva Eesti Vabariigi pealinn. Hoolimata 200 eelnenud aastast Vene tsaari võimu all ja 19. sajandi lõpul alanud venestuspoliitikast säilis Läänemere kubermangude eristaatus kuni keisri lagemiseni. Siin kehtis oma kohalik õigus, omavalitsuskorraldus, maaomandi süsteem, luteri usk ja kohaliku aadli suur sõnaõigus kohalikes asjades.

Tatarbunarõ oli 1924. aastal tähtsusetu alev Rumeenia ääremaal. Budžak, mis oli hiliskeskajal Moldova vürstiriigi osa, kuulus alates 16. sajandi algusest Türgile. Vene-Türgi sõjas 1806–1812 läks ta Venemaa valdusse ja kuulus tsaaririigi lõpuks Bessaraabia kubermangu, jagunedes Akkermani ja Izmaili maakonna vahel. See oli strateegiliselt tähtis piirkond, mis võimaldas kontrollida Doonau suuet ning oli sillaks Doonau suudme ja Odessa vahel. Vene-Türgi sõja järel aeti tatarlased Budžaki steppidest minema ja nende asemele asusid bulgaaria, moldova, poola, vene, ukraina ja gagauusi talupojad, kes riigile renti maksid. Lisaks elas Budžakis ka palju juute. Jätkuna keisrinna Katariina II asustuspoliitikale Novorossijas kutsus keiser Aleksander I alates 1813. aasta novembrist siia saksa koloniste Napoleoni asutatud Varssavi hertsogkonnast. Kuid Napoleoni sõdadest laastatud Saksamaal oli mujalgi inimesi, kes väljarändes parema tuleviku võimalust nägid, seda ka Lõuna-Saksamaal. 1820. ja 1830. aastatel tuli sakslasi Baierist ja Württembergist ning Šveitsistki. Lõunasakslased rändasid Budžakki enamasti veeteed pidi, pargastel mööda Doonaud.²

1930. aastatel ümbritsesid Sasyki limaani enamasti ukraina, vene ja rumeenia külad, Tatarbunarõs elasid enamasti ukrainlased ja venelased. Tatarbunarõst põhja pool algas sakslaste asuala, üks sakslaste tähtsamaid keskusi Sarata oli Tatarbunarõst 25 km põhja pool. Lääne pool oli palju bulgaaria külasid, nende vahel ka mõned gagauuside (õigeusklik turgi rahvas) omad.³

Budžaki rahvastiku koosseisul on mitu paralleeli Eestiga. Esiteks arvukas saksa vähemus. Erinevalt baltisakslastest olid Budžaki sakslased talupojad, kes end 20. sajandi alguseks jõukale järjele üles töötasid. Saksamaalt tulnud asunikele, kes seisuslikult moodustasid eraldi kolonistide kategooria, garanteeris tsaarivalitsus algul mõned privileegid, sealhulgas kohaliku omavalitsuse ja vabastuse sõjaväeteenistusest, mis aga 19. sajandi lõpuks enamasti tühistati. Nagu baltisakslased, lahkusid ka Bessaraabia sakslased Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokolli alusel ja Hitleri kutsel Saksamaale. Teiseks elab ka Budžakis üsna suur vene vanausuliste kogukond, kelle eelkäijad põgenesid 17. sajandi Nikoni kirikureformi eest Venemaa piiride taha. Nad on säilitanud oma traditsioonid, kultuuri ja vanamoelise keele tänini. Eesti vene vanausulised elavad Peipsi-äärsetes küldes, Budžaki lipovaanid (*липоване*) aga Doonau deltas, kus tegelevad sarnaselt usukaaslastega Eestis peamiselt kalapüügiga. Nende keskusteks on Vylkove ja Kiliya.

Vene revolutsiooni ajal 1917. aastal kuulutas Bessaraabia Maanõukogu välja Moldova Demokraatliku Vabariigi. Kuid see riik ei suutnud end kaitsta ning palus 1918. aastal Rumeenialt abi. Peagi liideti Bessaraabia koos Budžakiga Rumeeniaga ja seda tunnustas 1919. aastal ka I maailmasõja lõpetanud Pariisi rahukonverents. Nõukogude Venemaa Bessaraabia Rumeeniaga liitmist ei tunnustanud. 1940. aasta juunis, vastavalt Molotov-

² Vt põhjalikumalt Ute Schmidt, Bessarabien. Deutsche Kolonisten am Schwarzen Meer. Potsdamer bibliothek östliches Europa, Geschichte. Potsdam: Deutsches Kulturforum östliches Europa, 2008.

³ Compoziția etnică a localității Tatarbunar și a împrejurimilor sale în anul 1930, [http://ro.wikipedia.org/wiki/R%C4%83scoala_de_la_Tatarbunar#mediaviewer/Fi%C8%99ier:Tatarbunar_\(ethnic\).JPG](http://ro.wikipedia.org/wiki/R%C4%83scoala_de_la_Tatarbunar#mediaviewer/Fi%C8%99ier:Tatarbunar_(ethnic).JPG).

Ribbentropi pakti salaprotokollile, sundis NSV Liit Rumeeniat Bessaraabiat NSV Liidule loovutama. Põhjapoolsetes maakondades moodustati Moldaavia NSV, millega liideti ka Dnestri-äärne Moldaavia ANSV. Akkermani ja Izmaili maakonnad liideti Ukraina NSV-ga.

Kuid tagasi aastasse 1924. „Revolutsioonilisest situatsioonist” Eestis teavitasid Kominterni ja Venemaa kommunistliku partei juhtkonda põranda all tegutsevad eesti kommunistid ning Kominterni ja Punaarmee luureosakonna agendid. Nõukogude Venemaa oli Eesti iseseisvust Tartu rahulepingu allakirjutamisega tunnustanud.

Bessaraabia küsimuses pidasid NSV Liit ja Rumeenia 1924. aasta kevadel läbirääkimisi. Rumeenia keeldus NSV Liidu nõutud rahvahääletuse korraldamisest. Pealegi keelustati 1924. aasta suvel Rumeenia kommunistlik partei. Bessaraabiast pärit üks Punaarmee ratsaväe juhte, Grigori Kotovski, kes 1922. aastal määrati Rumeenia piiril seisnud 2. ratsaväekorpuse ülemaks, tegi ettepaneku vallutada Bessaraabia hoogsa ratsaväerünnakuga. Seda ettepanekut Punaarmee kindralstaabi ülem Mihhail Frunze siiski ei toetanud.

Kominterni üks juhte, Bulgaaria kommunist Vasil Kolarov ja tema kaaslased kavandasid kommunistlikku ülestõusu Rumeenias, mis pidi algama Bessaraabias. Kominterni agentide Lõuna-Bessaraabia revolutsioonikomitee tegeles Rumeenia-vastaste meeleolude õhutamise ja kohaliku elanikkonna seas. Rahulolematuseks andsid põhjust nii Rumeenia keskvalitsuse suhtumine vähemusrahvastesse, Rumeenia valitsuse agraripoliitika, mille negatiivseid külgi võimendas 1924. aasta suvine põud, kui ka korrupsioon. Kuigi Rumeenia-NSV Liidu piir oli tugeva valve all, soodustasid 90 aasta taguste „roheliste mehikeste” sisseimbumist looduslikud olud. Mustalt merelt oli lihtne märkamatu siseneda Doonau delta lugematutesse jõeharudesse ja rannikulimaanidesse ning kohapeal toetajaid leida, neid agiteerida ja relvastada. Sissetungijaid tuli ka üle Dnestri jõe. Aastatel 1921–1924 registreerisid Rumeenia võimud Bessaraabias üle 100 relvaintsidenti.

1924. aasta septembri keskel alustati suuremat sissetungi. 15. ja 16. septembril võttis väikesearvuline löögiüksus Tatarbunarõs oma kontrolli alla olulisemad asutused, heiskas punalipud ja kuulutas välja Bessaraabia Nõukogude Vabariigi. Samal ajal korraldas Punaarmee suurtükivägi Dnestri vasakul kaldal Ovidiopolis lahinguõppused. Bolševike agitaatorid tegutsesid ka teistes Lõuna-Bessaraabia külades. Sissetungijate ja nende kohapealsete toetajate koguarvuks hinnatakse 4000–6000 inimest.

Piirkonna kirev rahvuslik koosseis sai aga üheks operatsiooni ebaõnnestumise põhjuseks. Kui õnnestustegevus oli kandnud vilja venelaste, ukrainlaste, bulgaarlaste ja gagauuside seas, siis rumeenlased, saksa talupojad ja osa bulgaarlasi hakkasid vastu. Saratas formeeris Rumeenia sandarmeeria ülem 40 saksa vabatahtlikust üksuse, mis peatas sissetungijate edasilikumise. Peagi jõudis kohale Rumeenia armee, mis 18. septembri koidu ajal ründas suurtükiväe toetusel Tatarbunarõd. Sissetungijad taganesid ja löödi puruks või põgenesid NSV Liitu, üks nende juhte, endine Peterburi tööline Vassili Surov ehk Andrei Kljušnikov pseudonüümiga Ninin langes viimases lahingus Galilešti (aastast 1944 Desantne) küla lähistel, nagu olevat 1960. aastatel välja selgitanud kohalikud kodu-uurijad. Teistel andmetel sai ta surma tulevahetuses talle juhuslikult peale sattunud politseinikuga.

20. septembri Postimees võttis asja lühidalt kokku: „Enamlaste bande, kes Vene piirilt mootorlaevaga tuli, tungis Tatarbunari ja Nikolajevka külale (Lõuna-Bessaraabias) kallale. Võimud ja elanikud seadsid varsti korra jalule.” Hoopis rohkem tähelepanu

pälvis nende päevade ajakirjanduses Gruusia augustiülestõusu mahasurumine, mille käigus Punaarmee ja tšekistid tapsid tuhandeid inimesi.

Tatarbunarõ ünbruses järgnesid Rumeenia võimude karmid repressioonid, mille käigus tapeti sadu inimesi ja vahistati ligi 500. Kui 1924. aasta 1. detsembri invasioonikatsele Eestis eelnes nn 149 protsess, siis Tatarbunarõ sündmustele järgnes 1925. aasta augustist detsembrini Chişinăus peetud 500 protsess, millel mõisteti vangi 85 meest, kellest ükski ei olnud rumeenlane. NSV Liidu välispropaganda pööras protsessile suurt tähelepanu ja selle mõistis hukka hulk pahempoolseid haritlasi, nende hulgas Romain Rolland, Theodore Dreiser, Maksim Gorki ja George Bernard Shaw. Henri Barbusse kirjutas protsessist oma raamatus *Timukad* (Les Bourreaux, 1926).

Rumeenia parlament tunnustas sakslaste lojaalsust võimudele Tatarbunarõ sündmuste ajal. Rumäniseerimise hoogu võeti maha ja sakslastele lubati omakeelne kooliharidus, usuvabadus ja maavalduste puutumatus ning lubati austada sakslaste traditsioone ja kombeid. 1930. aastatel hoogustus rumäniseerimine uuesti, kuid peagi lõpetas Bessaraabia sakslaste ajaloo Molotov-Ribbentropi pakti salaprotokollile järgnenud *Umsiedlung*.

Pärast Bessaraabia või siis Moldaavia Nõukogude Vabariigi nurjumist Tatarbunarõs moodustati 1924. aasta oktoobris Dnestri vasakul kaldal Moldaavia Autonoomne Sotsialistlik Vabariik. Sellele eelnes autonoomse oblasti moodustamine märtsis, mis liitub pigem Rumeenia ja NSV Liidu 1924. aasta läbirääkimiste konteksti. Täna tunneme seda maad Transnistria nime all. Siin on meile geograafiliselt lähemaks paralleeliks Karjala-Soome NSV moodustamine 1940. aastal senise Karjala ANSV baasil koos Talvesõjas Soomelt vallutatud aladega. 1956. aastal degradeeris Nikita Hruštšov sõbralike suhete märgiks Soomega Karjala jälle ANSV-ks. Kaks aastat pärast seda, kui ta Krimmi ANSV, mis pärast krimmitatarlaste küüditamist oli olnud ainult Vene NFSV oblast, Ukrainaga liitis.

Mida kõigest eelnenust järeldada? Sündmuste kiire vaheldumine sunnib meid keskenduma millelegi, mis parajasti on uudiste tulipunktis, ja jätma märkamata asjad, mis on mujal või minevikku jäänud. Ajalugu pakub meile palju paralleele nii ruumis kui ajas. Tsaaririigi pärijate sovetlik imperialism kogu maailma tööraha hüvangu nimel rakendas sarnaseid meetodeid kõigil impeeriumi piiridel. Seda näeme ka Tatarbunarõga seoses. Donetski ja Luhanski rahvavabariigid on 1924. aasta septembri Tatarbunarõ rahvavabariigi vennapojapojad. Rumeenia võimude oskamatus võita Budžaki rahvakildude südameid on minevikuparalleel Ukraina riigi raskustele ühise keele leidmisel oma ida- ja lõunaoblastite elanikega. „Rohelised mehikesed” on ainult moodne nimi ammutuntud sisseimbumise ja kohalike ärakasutamise taktikale. Kannatavad enamasti kohalikud, hoolimata sellest, kes võidab. „Roheliste mehikeste” sõjapealikel oli ja on palju nimesid, tiitleid, auastmeid ja ametikohti ning saatusi. Mõned neist jõuavad ebaõnnestunud romantikutena ajalooraamatuissegi.